

Norbert predikt te Antwerpen in 1124

De stichting van de Sint-Michielsabdij te Antwerpen valt wellicht nog in de eerste helft of omstreeks midden 1124¹⁾, vermits de twee oorkonden die daarover werden opgesteld door Burchard van Kamerijk, tussen 4 juni en 25 december of misschien 1 september, moeten worden gedateerd²⁾. In ieder geval moeten de problemen rond Tanchelm, de stichting van Sint-Michiels³⁾ en Norberts activiteit dienaangaande een afzonderlijke behandeling krijgen gezien de moeilijkheid om klaarheid te scheppen in de vele tegenstrijdige meningen en hypothesen die daarover reeds werden gepubliceerd. De bronnen evenwel zijn niet talrijk, noch rijk aan gegevens, maar juist daarom hebben zij tot zulke uiteenlopende interpretaties aanleiding gegeven. In een biografie van Norbert kan het niet de bedoeling zijn het hele probleem Tanchelm te hernemen, hoewel daarover zeker het laatste woord nog niet gezegd is. Zijn figuur interesseert ons hier hoofdzakelijk om te kunnen uitmaken of de strijd tegen zijn aanhangers inderdaad één van de oorzaken van de stichting van Sint-Michiels kan zijn geweest.

¹⁾ Verscheidene auteurs plaatsen de activiteit van Norbert te Antwerpen in of omstreeks 1122, doch steeds zonder bewijs, o.m. J.C. vander STERRE, *Het leven vanden H.Norbertus...*, Antwerpen, 1623, blz. 210; J.E. JANSEN, *La Belgique Norbertine*, Averbode, 1921, blz. 12-15; F. PRIMIS, *De Antwerpse heiligen*, Antwerpen, 1943, blz. 41-54; H. OBREEN, *De oorsprong van de Middelburgsche abdij. Een kerkhistorisch onderzoek*, in *Études d'histoire dédiées à la mémoire de Henri Pirenne*, Brussel, 1937, blz. 224 (tussen 1120 en 1123); J. VAN BRABANT, in J. VAN DEN NIEUWENHUIZEN, *De archieven van het Onze-Lieve-Vrouw kapittel te Antwerpen (1124-1801)*, (Kapittelschriften, nr.9), (Antwerpen, 1970), blz. VI (1122-1123); E. VAN MINGROOT, *De stichtingsoorkonde van de abdij Tongerlo: echt of vals?*, in *Archief- en Bibliotheekwezen in België*, 1972, XLIII, nr. 3-4, blz. 644 (steunend op W. VAN SPILBEECK, *Norbertijnsche Mengelingen*, blz. 26). F.J. FELTEN, *Norbert von Xanten. Vom Wanderprediger zum Kirchenfürsten*, in *Festschrift Xanten*, Keulen, 1984, blz. 113, plaatst de inbezitneming van Sint-Michiels in de zomer van 1124.

²⁾ Aldus E. VAN MINGROOT, *De bisschoppelijke stichtingsoorkonde voor O. L. Vrouwkapittel en Sint-Michielsabdij te Antwerpen*, in *Anal. Praem.*, 1972, XLVIII, nr. 1-2, blz. 43, noot 4.

³⁾ Bedoeld is de stichting als premonstratenzerabdij; de stichtingsdatum van het seculier kapittel bleef onbekend. De bronnen reiken niet verder terug dan het einde van de 11de eeuw. Volgens A. VERHULST, *Het ontstaan en de vroege topografie van Antwerpen van de Romeinse tijd tot het begin van de 12de eeuw*, in *De stad Antwerpen van de Romeinse tijd tot de 17de eeuw*, Brussel, 1978, blz. 25, zou de oprichting van de Sint-Michielskerk uit de late 9de of vroege 10de eeuw dateren.

Voor het beschrijven van Norberts activiteit in verband met Sint-Michiels beschikt men over een vijftal oorkonden, nl. twee van bisschop Burchard van Kamerijk uit 1124, één van proost Hildolf uit hetzelfde jaar, één van bisschop Lietard uit 1134/1135 en één van bisschop Nicolaas uit 1148⁴). Daarnaast geven ook beide *Vitae Norberti* een relaas, hoewel dat verkeerdelijk na de Romereis van 1125-1126 wordt geplaatst⁵). Volgens recent diplomatisch onderzoek door Prof. Dr. E. Van Mingroot is alleen de oorkonde van 1124, die in de Onze-Lieve-Vrouwekathedraal wordt bewaard, authentiek en zij zal dan ook als oudste en voornaamste bron het vertrekpunt voor deze studie leveren⁶). De andere oorkonde van Burchard uit 1124, alsook die van proost Hildolf werden tussen 1135 en 1148 nagetekend en ten minste gedeeltelijk vervalst met de bedoeling aan de Sint-Michielsabdij meer parochierechten toe te kennen⁷).

Gelukkig geeft de onverdachte oorkonde van Burchard ook een vorige oorkonde weer uit de jaren 1116-1119, waaruit de voorgeschiedenis van Sint-Michiels gedeeltelijk duidelijk wordt⁸). In het begin van de 12de eeuw verbleef te Antwerpen slechts één pastoor die een zeer uitgestrekte parochie bediende⁹), zodat de Sint-Walburgiskapel te Antwerpen en de

⁴) W.M. GRAUWEN, *Lijst van oorkonden waarin Norbertus wordt genoemd*, in *Anal. Praem.*, 1975, LI, nrs. 13, 14, 16, 65 en 90.

⁵) *Vita A*, MGH., SS., 12, blz. 690-691, kap. 16; *Vita B*, AA. SS., dl. 1 juni, blz. 831A-D, nr. 79-80.

⁶) Uitg. P.J. GOETSCHALCKX, *Oorkondenboek der Witheerenabdij van S.-Michiels te Antwerpen*, dl. I, Ekeren-Donk, 1909, nr. 3, blz. 5-8. Een foto van deze oorkonde werd gepubliceerd in J. VAN DEN NIEUWENHUIZEN, *De archieven van het Onze-Lieve-Vrouw kapittel te Antwerpen (1124-1801) in het kathedraal en diocesaan archief*, (*Kapittel-schriften*, 9), Antwerpen, (1970), blz. X-XI.

⁷) Aldus E. VAN MINGROOT, *De bisschoppelijke stichtingsoorkonde voor O. L. Vrouw-kapittel en Sint-Michielsabdij te Antwerpen*, in *Anal. Praem.*, 1972, XLVIII, nr. 1-2, blz. 43-64, zie blz. 61-63.

⁸) De datum ontbreekt, doch de oorkonde werd gegeven door Burchard, die werd gewijd op 4 juni 1116. Einddatum is de oorkonde van Hendrik V van 21 november 1119.

⁹) Naast het fenomeen van de vele kerken op kleine afstand van elkaar in vele middeleeuwse steden, zie daarover o. m. K. H. SCHAEFER, *Kirchen und Christentum in den spätrömischen und frühmittelalterlichen Köln*, in *Annalen des Historischen Vereins für den Niederrhein*, 1916, XCVIII, blz. 29-136, vooral blz. 50, bestond tegelijkertijd de neiging om zolang mogelijk de parochierechten aan één enkele kerk te laten. Daarover o. m. J. GAUDEMET, *La paroisse au moyen âge. État des questions*, in *Revue d'histoire de l'Église de France*, 1973, LIX, blz. 13, die ter vergelijking de gevallen aanhaalt van Montpellier in 1213 en Frankfurt in 1450, die ook slechts één parochie zouden hebben gehad. Over de geestelijke betekenis van het bewaren van één parochie ook H. PLATELLE, *La cathédrale et le diocèse. Un aspect religieux du rapport ville-campagne. L'exemple de Cambrai*, in *Mélanges Georges Despy*, uitg. J.-M. DUVOSQUEL en A. DIERKENS, Luik,

kapellen van Lillo¹⁰⁾, Berendrecht¹¹⁾ en Oorderen¹²⁾ nog onder zijn bevoegdheid vielen¹³⁾. Hierin komt de oorkonde overeen met de gegevens van de *Vita Norberti B*¹⁴⁾.

Het Sint-Michielskapittel zou bestaan van in de 9de of 10de eeuw¹⁵⁾, doch pas tussen 1116 en 1119 zou Burchard van Kamerijk het kapittel met de zielzorg hebben belast¹⁶⁾. Deze ingreep in de organisatie zal waarschijnlijk met de minder rooskleurige toestand van het godsdienstig leven te Antwerpen verband houden en kan dus te wijten zijn aan het optreden van Tanchelm, die in 1115 was vermoord.

Korte tijd later¹⁷⁾ zouden de geestelijken van Sint-Michiels hebben ingezien dat zij de plicht hadden om geestelijk voedsel te verstrekken aan degenen die hun onderhoud verschaften, m.a.w. dat zij tekort schoten in hun geestelijke taak, want het vergiftigd woord van de ketter Tanchelm had hen besmet¹⁸⁾. Op te merken valt dat Burchard in 1124 Tanchelm zelf, en niet enkel diens volgelingen, ondubbelzinnig een ketter

1991, blz. 629: voorbeelden van Parijs (tot eind 12de eeuw), Doornik (12de eeuw) en Nice (13de eeuw).

¹⁰⁾ Op 20 km van Antwerpen, sedert 1958 opgenomen in de stad.

¹¹⁾ Eveneens op 20 km van Antwerpen, sedert 1958 opgenomen in de stad.

¹²⁾ Gehucht, sedert 1929 opgenomen in de stad.

¹³⁾ Zie de samenvatting van de huidige stand van het onderzoek in J. VAN DEN NIEUWENHUIZEN, *De parochiale organisatie van Antwerpen tijdens de middeleeuwen*, in *Pascua Mediaevalia. Studies voor Prof. dr. J.-M. De Smet*, Leuven, 1983, blz. 15-17.

¹⁴⁾ *Vita B*, AA. SS., dl. I juni, blz. 831A, nr. 79: "...unus erat tantum sacerdos, qui curam totius populi ibidem commorantis habebat regere, sed prae nimia multitudo et frequenti negligentia non poterat, nec credebatur ei, eo quod et ipse, quasi in conjugio et copula carnali, neptem suam in linea tertia manifeste sociam sui sceleris fecerat."

¹⁵⁾ A. VERHULST, *Het ontstaan en de vroege topografie van Antwerpen van de Romeinse tijd tot het begin van de 12de eeuw*, in *De Stad Antwerpen van de Romeinse tijd tot de 17de eeuw*, Brussel, 1978, blz. 31; J. VAN DEN NIEUWENHUIZEN, *De parochiale organisatie...*, blz. 15.

¹⁶⁾ J. VAN DEN NIEUWENHUIZEN, a.c., blz. 16, en noot 6.

¹⁷⁾ Uitg. P.J. GOETSCHALCKX, blz. 7: "Evoluto autem non multo tempore..."

¹⁸⁾ Hier wordt afgeweken van de stelling van L.J.M. PHILIPPEN, *De heilige Norbertus en de strijd tegen het Tanchelmisme te Antwerpen*, in *Bijdragen tot de Geschiedenis*, 1934, XXV, blz. 263 en 268, dat "eos", zie de volgende voetnoot, de seculiere kanunniken zou aanduiden en niet de bevolking van Antwerpen. Indien de kanunniken van Onze-Lieve-Vrouw door het Tanchelmisme waren besmet, ziet men niet goed in waarom Burchard hun de parochierechten over Antwerpen zou hebben gelaten en hen alle acht naar de Onze-Lieve-Vrouwekerk zou hebben laten gaan. In de vertaling van deze oorkonde door kan. J. VANGENECHTEN in J. VAN DEN NIEUWENHUIZEN, *De archieven van het Onze-Lieve-Vrouw kapittel te Antwerpen...*, (*Kapittelschriften*, 9), (Antwerpen, 1970), blz. XVI, worden beide interpretaties open gelaten: " - immers de giftige taal van de ketter Tanchelm was intussen binnengedrongen - ", wat zowel een binnendringen in het kapittel als in de stad kan betekenen.

noemt¹⁹⁾ en dat hier geen sprake is over een aanhang die Tanchelms leer in het kapittel zelf zou hebben gehad²⁰⁾.

Dan hebben de kanunniken van Sint-Michiels frater Norbert uitgenodigd, "een man die in onze tijd opvallend godsdienstig is", en zij gaven hem en zijn confraters, die de Augustinusregel volgen en de levenswijze door Norbert opgelegd²¹⁾, de Sint-Michielskerk die zij van Burchard hadden ontvangen, met de kapellen en een morgen²²⁾ grond bij het kerkhof gelegen. De kanunniken zelf echter, die eerst twaalf in getal waren, beperkten nu hun aantal tot acht en gingen met acht prebenden en de hele proosdij over naar de Onze-Lieve-Vrouwekerk.

Hier wordt het initiatief dus bij de kanunniken gelegd, die Norbert hebben uitgenodigd²³⁾. Daaruit schijnt wel te volgen dat Norbert zelf te Antwerpen heeft gewerkt, wat blijkbaar ten onrechte door enkele auteurs wordt betwijfeld²⁴⁾.

Weliswaar wordt Norberts rol bij dat alles in de *Vita A* weinig concreet beschreven, hoewel hij ook daar een vrome predikant wordt genoemd²⁵⁾. De *Vita B* echter neemt de gelegenheid te baat om in rechtstreekse rede een korte toespraak op te stellen waardoor Norbert de afgedwaalden met zachte woorden zou hebben bekeerd²⁶⁾. Voor de eerste en enige keer wordt hier ook in de *Vitae* gemeld dat Norberts volgelingen predikten, hoewel het uit de context niet voldoende duidelijk wordt of de confraters tegelijkertijd als Norbert predikten of pas later, na zijn vertrek, diens werk voortzetten.

In de onverdachte oorkonde van Burchard wordt het initiatief om Norbert naar Antwerpen te roepen uitsluitend aan de kanunniken van Sint-

¹⁹⁾ Uitg. P.J. GOETSCHALCKX, blz. 7: "...nam eos heresiarche Tankelmi venenosus sermo infecerat..."

²⁰⁾ Zie daarover de stelling van L.J.M. Philippen, die in noot 18 wordt afgewezen.

²¹⁾ Uitg. P.J. GOETSCHALCKX, blz. 7: "...ad se fratrem Nortbertum, virum nostris temporibus spectabilis religionis, accersire curaverunt eique ac suis fratribus, regulam beati Augustini servantibus suamque institutionem exequentibus..."

²²⁾ Voor het woord "jugerum" zijn de vertalingen niet eensluidend. Vele middeleeuws-Latijnse woordenboeken namen het woord zelfs niet op. Zie vooral J.W. FUCHS, O. WEIJERS en M. GUMBERT-HEPP, *Lexikon Latinitatis Neerlandicae Medii Aevi*, afl. 34, Leiden, 1990, kol. 844.

²³⁾ Evenzo *Vita A*, MGH., SS., 12, blz. 691; *Vita B*, blz. 831A en C, nr. 79 en 80.

²⁴⁾ Namelijk J. LAENEN, *Kerkelijk en godsdienstig Brabant*, dl. I, Antwerpen, 1935, blz. 298. Zie integendeel de volgende voetnoot uit *Vita A*.

²⁵⁾ *Vita A*, blz. 691: "...pius praedicator Norbertus per se et per suos ad viam veritatis et iusticiae reduceret."

²⁶⁾ *Vita B*, blz. 831C, nr. 80.

Michiels toegekend²⁷⁾. Pas in de herschreven en geïnterpoleerde oorkonde wordt daaraan toegevoegd dat dit op raad van Burchard en met instemming van de hele bevolking gebeurde²⁸⁾. Dat de bevoegde bisschop hierbij een rol speelde is zonder meer aanvaardbaar, doch het vermelden van de instemming van de hele bevolking kan best tot doel gehad hebben de positie van de Norbertijnen te Antwerpen te verstevigen, toen een concurrentiestrijd over het recht op zielzorg tussen Sint-Michiels en het Onze-Lieve-Vrouwkapittel was ontstaan.

Nu rijst echter de vraag waarom de kanunniken van Sint-Michiels Norbert hebben gevraagd naar Antwerpen te komen. In het licht van de algemene evolutie van de geschiedenis der kanunniken denkt men vanzelfsprekend vooreerst aan de omstandigheid dat ook te Antwerpen wellicht een tendens tot regularisering bestond²⁹⁾. Deze reden ligt in de bronnen niet uitgedrukt, maar het feit dat het oorspronkelijke Sint-Michielskapittel in respectievelijk acht en vier prebenden wordt opgedeeld, wijst toch helemaal in die richting.

Een andere reden kan gevonden worden in de stadsontwikkeling van Antwerpen. Het Sint-Michielskapittel lag geïsoleerd op ongeveer 1 km ten zuiden van de middeleeuwse burcht en de bevolkte stadskern, zodat een verplaatsing naar het noorden van het kapittel dat de zielzorg uitoefende wenselijk was³⁰⁾. Men weet trouwens hoezeer de middeleeuwers verlangden een kerk in de onmiddellijke nabijheid van hun woonplaats te hebben³¹⁾.

De reden echter die uitdrukkelijk in alle bronnen wordt aangeduid is de bestrijding van de ketterij van Tanchelm. Nu is deze Tanchelm een van de meest omstreden figuren uit de tijd omstreeks 1100. Hij werd door de bronnen en door de oudere historici beschreven als de meest verdorven ketter; door sommige recente geschiedschrijvers integendeel

²⁷⁾ Uitg. P.J. GOETSCHALCKX, nr. 3, blz. 7. Evenzo in de eveneens herschreven oorkonde van proost Hildolf, *ibidem*, nr. 1, blz. 1: "...Norbertum, virum nostris temporibus spectabilis religionis, accersiri curavimus ...".

²⁸⁾ Uitg. P.J. GOETSCHALCKX, nr. 2, blz. 3: "...nostro consilio et totius populi assensu...".

²⁹⁾ Aldus C. DEREINE, art. *Chanoines*, in *Dictionnaire d'histoire et de géographie ecclésiastiques*, dl. 12, Parijs, 1953, kol. 382, die Sint-Michiels als voorbeeld aanhaalt.

³⁰⁾ A. VERHULST, *Het ontstaan en de vroege topografie van Antwerpen van de Romeinse tijd tot het begin van de 12de eeuw*, in *De Stad Antwerpen van de Romeinse tijd tot de 17de eeuw*, Brussel, 1978, blz. 18 en 24; IDEM, art. *Antwerpen*, in *Lexikon des Mittelalters*, dl. I, afl. 4, München en Zürich, 1979, kol. 737.

³¹⁾ Denken we maar aan de vele kerken vlak bij elkaar gelegen in middeleeuwse steden als Keulen, Brussel, Laon en vele andere. Zie daarover noot 9.

als een vurig Gregoriaans *Wanderprediger*. Deze tegenstelling is echter niet zo groot als op het eerste gezicht kan schijnen, want verscheidene Gregoriaanse *Wanderprediger* begaven zich in het grensgebied tussen orthodoxie en ketterij en vooral de meest extremen onder hen liepen het gevaar, door hun stellingen zelf of door de reactie die zij vanwege de kerkelijke hiërarchie ondervonden, naar de ketterij af te glijden³²). Men kan zich zelfs afvragen of Norbert zelf, bijvoorbeeld na zijn terechtwijzing door de kerkelijke hiërarchie te Fritzlar op 28 juli 1118, niet een ogenblik het gevaar heeft gelopen zich tegen die hiërarchie te keren. Gelukkig voor hem was Kuno van Palestrina voorzitter van de vergadering te Fritzlar, iemand die zeker veel begrip had voor Norberts situatie. Indien daar echter in diens plaats een simonistisch bisschop had voorgezeten, was het gevaar voor een breuk met de Kerk veel groter geweest³³).

Evenzo kan men best aannemen dat Tanchelm als Gregoriaan is begonnen³⁴). De voorstanders van deze mening argumenteren voornamelijk vanuit de Romereis, die Tanchelm samen met Everwacher heeft ondernomen volgens de brief van de Utrechtse kanunniken aan aartsbischop Frederik I van Keulen³⁵). Op te merken valt dat deze bron de poging om de kustgebieden van Utrecht aan het bisdom Terwaan te hechten, niet aan Tanchelm, maar aan Everwacher toeschrijft, hoewel beiden wel samen de reis ondernamen³⁶). Indien Everwacher werkelijk

³²) Aldus o. m. H. GRUNDMANN, *Religiöse Bewegungen im Mittelalter*, Berlin, 1935, (Hildesheim, 1961(2de), Darmstadt, 1970) blz. 21-24; IDEM, *Eresie e nuovi ordini religiosi nel secolo XII*, in *Storio del Medioevo*, 1955, III, blz. 395-396; A. BORST, *Die Katharen*, Stuttgart, 1953, blz. 83-84; P. CLASSEN, *Gerhoch von Reichersberg*, Wiesbaden, 1960, blz. 21; J.B. RUSSELL, *Dissent and Reform in the Early Middle Ages*, Berkeley, Los Angeles, 1965, blz. 230; J. FEARNs, *Peter von Bruys und die religiöse Bewegung des 12. Jahrhunderts*, in *Archiv für Kulturgeschichte*, 1966, XLVIII, nr. 1, blz. 328; E. DEMM, *Reformmönchtum und Slawenmission im 12. Jahrhundert*, Lübeck, Hamburg, 1970, blz. 142, noot 132; T. MANTEUFFEL, *Naissance d'une hérésie. Les adeptes de la pauvreté volontaire au moyen âge*, Den Haag, Parijs, 1970, blz. 39.

³³) Over de kleine afstand tussen "Wanderpredigt" en ketterij vooral T. MANTEUFFEL, *Naissance d'une hérésie. Les adeptes de la pauvreté volontaire au moyen âge*, Den Haag, Parijs, 1970, blz. 26-40 en blz. 102-103.

³⁴) Aldus vrijwel alle auteurs over Tanchelm sedert H. Pirenne (1927).

³⁵) Uitg. P. JAFFÉ, *Monumenta Bambergensia*, in *Bibliotheca rerum Germanicarum*, dl. 5, Berlin, 1869, blz. 296-300; P. FRÉDÉRICQ, *Corpus documentorum inquisitionis haereticae pravitatis Neerlandicae*, dl. I, Gent, 's-Gravenhage, 1889, blz. 15-18, nr. 11; S. MULLER en A.C. BOUMAN, *Oorkondenboek van het Sticht Utrecht tot 1301*, dl. I, Utrecht, 1920, nr. 284, blz. 260-263.

³⁶) Over Tanchelm wordt wel gezegd dat hij zijn prediking in de kustgebieden begon, uitg. P. FRÉDÉRICQ, blz. 16; uitg. S. MULLER en A.C. BOUMAN, blz. 261: "In maritimis primum locis rudi populo..."

te Voorne³⁷⁾ is geweest, was hij uiteraard aan zulke beslissing bijzonder geïnteresseerd. Is het dan ook niet mogelijk dat Tanchelm en Everwacher wel samen de Romereis hebben gemaakt, maar om verschillende redenen: Everwacher voor het bekomen van een afscheiding van zijn streek van het bisdom Utrecht, eventueel om daar zelf een leidende rol te kunnen spelen, en Tanchelm bijvoorbeeld in verband met moeilijkheden betreffende zijn leer of levenswijze die hem genooddaakt hadden een beroep op Rome te doen?³⁸⁾

Uit dezelfde brief blijkt dat zowel Tanchelm en Everwacher als Manasses alledrie door de aartsbisschop Frederik I van Keulen in hechtenis zijn genomen, zodat het niet zo zeker is dat die gevangenneming bij hun terugkeer uit Rome heeft plaatsgevonden, een reis waaraan Manasses misschien niet heeft deelgenomen. Eveneens klagen de kanunniken van Utrecht erover dat hun bisdom reeds zolang gevaar loopt³⁹⁾, zodat het plan van een gebiedsafstand wellicht van lang vóór de dood van bisschop Burchard van Utrecht (16 mei 1112) bestond⁴⁰⁾. De Romereis van Tanchelm en Everwacher kan dan ook vóór die datum hebben plaatsgevonden, doch de Romeinse beslissing om het beheer van de kustgebieden aan bisschop Jan van Terwaan (1099-1130) toe te vertrouwen werd ongetwijfeld pas genomen na de dood van de Utrechtse bisschop.

Het is dan ook niet bewezen wanneer de Romereis precies heeft plaatsgevonden. De motieven van Everwacher liggen in de Utrechtse brief uitgedrukt, doch niet die van Tanchelm. Het is lang niet zeker dat deze laatste nog algemeen als rechtgelovig Gregoriaan bekend stond op het ogenblik van zijn Romereis en evenmin dat hij te Rome eervol zou zijn ontvangen⁴¹⁾.

³⁷⁾ Voorne-Putten, Prov. Zuid-Holland. Aldus J.-M. DE SMET, *De monnik Tanchelm en de Utrechtse bisschopszetel in 1112-1114*, in *Scrinium Lovaniense. Historische opstellen Étienne Van Cauwenbergh*, Leuven, 1961, blz. 227.

³⁸⁾ Dat Tanchelm een beroep op Rome had gedaan werd reeds geaffirmeerd door S. TRAWKOWSKI, *Entre l'orthodoxie et l'hérésie: Vita apostolica et le problème de la désobéissance*, in *The Concept of Heresy in the Middle Ages*, Leuven, Den Haag, 1976, blz. 163. De auteur schijnt echter te insinueren dat Tanchelm in beroep ging tegen de aanklacht te Keulen, wat dan weer chronologische problemen stelt, vermits de Romereis reeds in de brief van Utrecht wordt vermeld.

³⁹⁾ Uitg. P. FRÉDÉRICQ, blz. 18; uitg. S. MULLER en A.C. BOUMAN, blz. 263: "...ut ecclesiae nostrae iam diu periclitanti, subveniendo consulatis."

⁴⁰⁾ Evenzo J.B. RUSSELL, *Dissent and Reform in the Early Middle Ages*, Berkeley, Los Angeles, 1965, blz. 268.

⁴¹⁾ Aldus J.-M. DE SMET, *a.c.*, blz. 216.

Eveneens kan men betwijfelen of Tanchelm ooit monnik is geweest. Het beroep van Manasses, die smid was, wordt in de Utrechtse brief onmiddellijk na het vermelden van zijn naam aangeduid; evenzo wordt Everwacher dadelijk parochiepriester genoemd; Tanchelms vroegere functie wordt echter niet aangeduid. Het *monachus mentitus* dat tegen het einde van de brief valt, hoeft niet noodzakelijk een synoniem te zijn van *falsus monachus* of *pseudo-monachus*⁴²). De meest voor de hand liggende vertaling blijft dat Tanchelm loog wanneer hij voorgaf een monnik te zijn⁴³). Tanchelm liep, evenals Norbert, hoogstwaarschijnlijk gekleed als *Wanderprediger* en wij weten o.m. uit de aanklacht tegen Norbert te Fritzlar in 1118 dat men die kleding wilde voorbehouden aan de religieuze levensstaat⁴⁴). Evenals Norbert gaf Tanchelm dus aan de buitenwereld door zijn kleding te kennen dat hij tot een orde behoorde, wat voor geen van beiden het geval was. Vandaar de reactie van de gevestigde hiërarchie, belichaamd door de kanunniken van Utrecht en de synode van Fritzlar. Bovendien noemt geen enkele bron Tanchelm een monnik, terwijl twee bronnen hem uitdrukkelijk als leek bestempelen⁴⁵). Verder kan men nog in overweging nemen dat indien Tanchelm werkelijk monnik was geweest en zijn klooster had verlaten, de kanunniken van Utrecht dankbaar van dat feit gebruik zouden hebben gemaakt om hem als *profugus*, *gyrovagus*, *acephalus*, of *monachus vagans* aan te klagen⁴⁶).

⁴²) Aldus J.-M. DE SMET, *a.c.*, blz. 231.

⁴³) Aldus ook H. GRUNDMANN, *Ausgewählte Aufsätze*, dl. I, Stuttgart, 1976, blz. 48: "...auch der flandrische Ketzer Tanchelm, den Abälard *laicus* nennt, gab sich als Mönch aus (*monachum mentitus*)..."; en J.B. RUSSELL, *Dissent and Reform in the Early Middle Ages*, Berkeley, Los Angeles, 1965, blz. 60.

⁴⁴) *Vita A*, MGH., SS., 12, blz. 673: "...quare religionis habitum praetenderet, cum adhuc de proprio vivens..."; *Vita B*, AA. SS., dl. I juni, blz. 814B, nr. 19: "...quare insuper habitum religionis praetenderet, cum in nullo religio et proprietates convenirent...". Evenzo de *Annales Rodenses*, MGH., SS., 16, blz. 711: "Anno dominicae incarnationis 1135. deprehensi sunt heretici Leodii, sub specie religionis catholicae et habitu spiritualis vitae...". In deze laatste tekst evenwel betekent "habitus" niet noodzakelijk kleding.

⁴⁵) *Petri Abaelardi opera*, uitg. V. COUSIN, dl. II, Parijs, 1859, blz. 84: "Tanquelmus quidam laicus nuper in Flandria..."; *Sigeberti continuatio Praemonstratensis*, MGH., SS., 6, blz. 449: "...cum tamen esset laicus, sed multis etiam disertis clericis in sermone acutior...". Evenzo H. PIRENNE, *Tanchelin et le projet de démembrement du diocèse d'Utrecht vers 1100*, in *Bulletin de l'Académie Royale de Belgique. Classe des Lettres*, 1927, XIII, blz. 113 en 117; E. de MOREAU, *Histoire de l'Eglise en Belgique*, dl. II, Brussel, 1945, blz. 419; W. MOHR, *Tanchelm von Antwerpen*, in *Annales Universitatis Saraviensis*, 1954, III, blz. 234; R. ZERFASS, *Der Streit um die Laienpredigt*, Wenen, 1974, blz. 146.

⁴⁶) Dit gebeurde trouwens door Bernard van Clairvaux tegen de ketter Hendrik, zie de *Epistolae*, 181-310, dl. 1, uitg. J. LECLERCQ en H. ROCHAS, Rome, 1977, brief 241, blz.

Het feit dat Tanchelm predikte hoeft niet noodzakelijk een argument te leveren om in hem een monnik te vermoeden⁴⁷⁾. Het prediken door leken bestond wel degelijk en werd door de hiërarchie als ontoelaatbaar en gevaarlijk ervaren⁴⁸⁾. Hier kan o. m. verwezen worden naar de ongeletterde leek, de Bretoen Eudes van Stella⁴⁹⁾, die zich ook zoon van God noemde zoals Tanchelm⁵⁰⁾. Of nog naar Hendrik van Lausanne aan wie men eveneens verweet door zijn kleding de indruk te verwekken dat hij een monnik was⁵¹⁾. De monnik Rudulf, waarover Bernard van Clairvaux in 1145 schreef, pochte erop dat hij monnik of eremiet was en daardoor het recht had te prediken⁵²⁾. Zo kan Tanchelm best gelogen hebben dat hij monnik was om zijn prediking te verantwoorden en aanvaardbaar te maken.

Ongetwijfeld vertonen sommige leerstellingen van Tanchelm, zoals die in de Utrechtse brief worden uiteengezet, duidelijk aanknopingspunten met Gregoriaanse principes⁵³⁾, doch anderzijds heeft men tot op heden uit het oog verloren dat diezelfde stellingen volledig overeenko-

126: "Sed nunc audi quis ille sit. Homo apostata est, qui relicto religionis habitu, - nam monachus exstitit -, ad spurcitas carnis et saeculi, tamquam canis ad suum vomitum, est reversus...factus gyrovagus et profugus super terram."

⁴⁷⁾ Zoals J.-M. DE SMET, *De monnik Tanchelm...*, blz. 232.

⁴⁸⁾ Zie R. ZERFASS, *Der Streit um die Laienpredigt*, Freiburg, Basel, Wenen, 1974. Over Tanchelm, blz. 146. Om het gevaar van een ongecontroleerde prediking te keren, ging men de klemtoon leggen op de zending die daartoe noodzakelijk was, zie R.B.C. HUYGENS, *Le moine Idung...*, in *Studi Medievali*, 1972, XIII, blz. 367-368, 428, 431. Ditzelfde thema ook in de brieven van Bernard, bijvoorbeeld aan de inwoners van Toulouse na zijn prediktocht tegen ketter Hendrik, waarschijnlijk in 1145, en in de *Sermones super Cantica*, sermo 64, uitg. J. LECLERCQ, C.H. TALBOT en H.M. ROCHAIS, *Opera*, dl. II, Rome, 1958, blz. 166-171.

⁴⁹⁾ Daarover o.m. E. WERNER, *Messianische Bewegungen im Mittelalter*, in *Zeitschrift für Geschichtswissenschaft*, 1962, X, blz. 391. Evenzo *ibidem*, blz. 390, over de boer van Bourges, die in leer en leven eveneens veel gelijkenis met Tanchelm vertoont.

⁵⁰⁾ Aldus N. COHN, *The Pursuit of the Millenium*, Londen, 1957, blz. 38.

⁵¹⁾ Zie A.H. BREDERO, *Henri de Lausanne: un réformateur devenu hérétique*, in *Pascua Mediaevalia. Studies voor Prof. Dr. J.-M. De Smet*, Leuven, 1983, blz. 118.

⁵²⁾ Brief 365 aan de aartsbisshoop van Mainz. Daarover A. LINSENMAYER, *Geschichte der Predigt in Deutschland...*, München, 1886, blz. 114-115.

⁵³⁾ Daarop werd vooral de klemtoon gelegd door H. PIRENNE, *Tanchelin et le projet de démembrement du diocèse d'Utrecht vers 1100*, in *Bulletin de l'Académie royale de Belgique, Classe des lettres*, 1927, XIII, blz. 117-118; L.J.M. PHILIPPEN, *De heilige Norbertus en de strijd tegen het Tanchelmisme te Antwerpen*, in *Bijdragen tot de geschiedenis*, 1934, XXV, blz. 272-273; W. MOHR, *Tanchelm von Antwerpen. Eine nochmalige Ueberprüfung der Quellenlage*, in *Annales Universitatis Saraviensis*, 1954, III, blz. 235, en J.-M. DE SMET, *De monnik Tanchelm...*, blz. 216. E. WERNER, *Messianische Bewegungen im Mittelalter*, in *Zeitschrift für Geschichtswissenschaft*, 1962, X, blz. 391, noemt Tanchelm integendeel geen Gregoriaan, maar één van de vele middeleeuwse messiasen.

men met o. m. de ketterse leer die op 8 juli 1119 te Toulouse door Calixt II werd veroordeeld⁵⁴) en eveneens met de ketterij die volgens de Luikse brief van 1135 aan Innocentius II vanuit Mont-Aimé in alle steden van de christenheid was georganiseerd⁵⁵). De leer van Tanchelm, zoals die wordt uiteengezet in de Utrechtse brief, kadert volledig, niet alleen in de geschiedenis van de Gregoriaanse hervormingsbeweging, maar ook in de geschiedenis van de vele kleine ketterijen die uit de 11de en het begin van de 12de eeuw bekend bleven⁵⁶).

Uit een verhalende bron weet men bovendien dat aartsbisschop Frederik I van Keulen in 1113 een synode heeft gehouden in zijn Sint-Pietersdom, waar een aantal ketteren werden aangeklaagd. Enkel ondergingen de waterproef en werden vrijgelaten, de anderen bekenden schuld en gingen op de vlucht. Te Bonn werden, onder voorzitterschap van de graaf, drie ketteren verbrand die liever wilden sterven dan wijken voor het katholiek geloof⁵⁷).

Of Tanchelm en zijn beide gezellen kunnen gelijkgesteld worden met één van deze groepen Keulse ketteren, moet hypothese blijven, maar het chronologisch verband blijft toch opvallend.

Wat er ook van zij, deze tekst dient in ieder geval in verband gebracht te worden met Norberts levensgeschiedenis. In 1113 was Norbert immers kapelaan van Frederik I en dus zeker op de hoogte van de

⁵⁴) Uitg. P. FRÉDÉRICQ, *Corpus documentorum inquisitionis haereticae pravitatis Neerlandicae*, dl. I, Gent, 's-Gravenhage, 1889, blz. 29, nr. 23.

⁵⁵) Zie G. DESPY, *Les cathares dans le diocèse de Liège au XIIe siècle. A propos de l'Epistola Leodiensis au pape L (?)*, in *Christianisme d'hier et d'aujourd'hui. Hommages à Jean Préaux*, Brussel, 1979, blz. 65-75, zie blz. 75. Bespreking daarvan in W.M. GRAUWEN, *Enkele notities betreffende Tanchelm en de ketterijen in het begin van de 12de eeuw*, in *Anal. Praem.*, 1980, LVI, nr. 1-2, blz. 86-92.

⁵⁶) Daarover o.m. J. FEARNs, *Peter von Bruys und die religiöse Bewegung des 12. Jahrhunderts*, in *Archiv für Kulturgeschichte*, 1966, XLVIII, nr. 1, blz. 322. Zie ook de treffende vergelijking van Tanchelm met Jakob, de meester van Hongarije, in E. WERNER, *Messianische Bewegungen im Mittelalter*, in *Zeitschrift für Geschichtswissenschaft*, 1962, X, blz. 388.

⁵⁷) Aangehaald in P. FRÉDÉRICQ, *Corpus documentorum inquisitionis...*, dl. I, Gent, 's-Gravenhage, 1889, blz. 18, noot 1, uit J. HARTZHEIM, *Concilia Germaniae...*, dl. III, Keulen, 1760, blz. 766: "Hartzheim (Concilia Germaniae, deel III, blz. 766), die het stuk ook geeft, brengt den brief der Utrechtsche geestelijkheid in verband met de synode in 1113 te Keulen gehouden en waarover hij in een handschrift te Rome de volgende aantekening gevonden had: "Accusatio fit Coloniae in ecclesia s. Petri, praesente Friderico archiepiscopo, contra haereticos. Plures capti et vinculati, iudicio aquae se expurgaverunt: caeteri autem reatu suo confisi fugam verterunt. Apud Veronam (Bonn), praesidente comite, igne consumpti sunt tres malentes mori quam cedere catholicae fidei." De tekst is belangrijk genoeg om hier geciteerd te worden, ook al is de herkomst en de betrouwbaarheid niet te achterhalen.

synode die in de domkerk werd gehouden. Ofwel heeft hij daar, elf jaar vóór zijn prediking te Antwerpen, met Tanchelms leer kennis gemaakt, ofwel, indien Tanchelm niet tot de aangeklaagden behoorde, moet Norbert ten minste op dat ogenblik met het bestaan van dwaalleren zijn geconfronteerd, wat op zijn latere houding, eventueel tegenover Rupert van Deutz, een grote invloed kan hebben gehad.

Dat Burchard negen jaar na Tanchelms dood (†1115) nog maatregelen moest nemen om de ketterij te bestrijden, mag niemand verwonderen. Zelden is een ketterij uitgestorven met de dood van haar leider en de meeste dwaalleren kenden zelfs een merkwaardig taai voortbestaan. Voor de middeleeuwen kan men o.m. als voorbeeld Ramihrdus (†1077) aanhalen, wiens ketterij ten minste tot 1133 voortleefde⁵⁸). Ook tegen Arnold van Brescia (†1155) werden tussen 1176 en 1190 nog weerleggingen geschreven⁵⁹).

Hoe dan ook, Burchard noemt in een onverdachte oorkonde van 1124 Tanchelm zelf een ketter en niet enkel diens volgelingen. Hij geeft als enige reden van Norberts uitnodiging naar Antwerpen door de geestelijkheid van Sint-Michiels de bestrijding van die ketterij⁶⁰). Deze oorkonde werd niet in de Kamerijkse kanselarij opgesteld, maar waarschijnlijk in het scriptorium van het Onze-Lieve-Vrouwkapittel⁶¹). Men kan dus wel veronderstellen dat de kanunniken eventueel een meningsverschil binnen hun gemeenschap over het al dan niet regulariseren van Sint-Michiels hebben willen verdoezelen, doch men ziet niet goed in hoe ze een ketter Tanchelm konden uitvinden als aanleiding voor Norberts komst en nog minder hoe ze een dergelijke leugen ter validering aan bisschop Burchard konden voorleggen. Bisschop Burchard van Kamerijk was immers in functie sedert eind 1114⁶²) en had dus ten minste nog het laatste levensjaar van Tanchelm als bisschop van Kamerijk mee beleefd. Als kanunnik van Aken kan hij ook tevoren reeds over Tanchelms activiteit en gevangenschap te Keulen op de hoogte zijn geweest. Men zal

⁵⁸) Zie E. VAN MINGROOT, *Ramihrdus de Schere, alias Ramihrd d'Esquerchin* (†1077), in *Pascua Mediaevalia. Studies voor Prof. Dr. J.M. De Smet*, Leuven, 1983, blz. 77: "En 1133 il y avait toujours des Ramihrdiens dans la région." Zie ook W.M. GRAUWEN, *Enkele notities betreffende Tanchelm en de ketterijen in het begin van de 12de eeuw*, in *Anal.Praem.*, 1980, LVI, nr. 1-2, blz. 90-91.

⁵⁹) Zie K. BOSL, *Regularkanoniker (Augustinerchorherren) und Seelsorge in Kirche und Gesellschaft des europäischen 12. Jahrhunderts*, München, 1979, blz. 94.

⁶⁰) Uitg. P.J. GOETSCHALCKX, blz. 7.

⁶¹) E. VAN MINGROOT, *a.c.*, blz. 49-51.

⁶²) E.I. STRUBBE en L. VOET, *De chronologie van de middeleeuwen en de moderne tijden in de Nederlanden*, Antwerpen, Amsterdam, 1960, blz. 264.

dus moeilijk kunnen betwijfelen dat het bestrijden van de gevolgen van de ketterij van Tanchelm werkelijk één van de doelstellingen voor de stichting van Sint-Michiels is geweest.

Wanneer men nu de beide later herschreven oorkonden, die van proost Hildolf en die van Burchard voor Sint-Michiels, met de onverdachte oorkonde van het Onze-Lieve-Vrouwkapittel vergelijkt, dan moet men vaststellen dat de passage over Tanchelm weliswaar iets langer uitvalt, doch niet essentieel van de echte oorkonde afwijkt. In alledrie de oorkonden wordt Tanchelm een ketter genoemd⁶³) en wordt de komst van Norbert naar Antwerpen uitsluitend aan de bestrijding der ketterij toegeschreven. Alleen wordt in de beide oorkonden gepreciseerd dat de uitnodiging van Norbert gebeurde op raad van Burchard⁶⁴), wat zonder meer aanvaardbaar en waarschijnlijk is. De oorkonde voor Sint-Michiels voegt daar nog aan toe dat dit ook met instemming van de hele bevolking gebeurde⁶⁵), wat eventueel een polemische betekenis kan hebben tegenover het Onze-Lieve-Vrouwkapittel. Tussen 1135 en 1148, toen de beide Antwerpse instellingen concurrenten waren geworden inzake de parochierechten, kan de herschrijver van deze oorkonde in de verleiding zijn gekomen om het bestaansrecht van de Norbertijnen te Antwerpen veilig te stellen door toe te voegen dat zij door de hele bevolking waren ontboden. Dit detail wijzigt echter nauwelijks het totaalbeeld van het verhaal dat in de drie oorkonden over de gebeurtenissen van 1124 wordt geboden. Het blijft dan nog mogelijk dat Tanchelms invloed en aanhang achteraf werden overdreven, doch essentiële veranderingen werden bij de beschrijving van zijn figuur tussen 1124 en 1148 niet aangebracht.

In de oorkonde van bisschop Lietard van 1135 wordt wel gezegd dat Norbert, "een man van de hoogste godsdienstigheid en van dezelfde professie"⁶⁶) met zijn volgelingen werd ontboden om samen met de kanuniken de last van de zielzorg te dragen⁶⁷). Tanchelm wordt hier niet meer

⁶³) Uitg. P.J. GOETSCHALCKX, blz. 1: "...quidam hereticus Tanchelmus nomine, in partibus nostris advenisset et venenoso sermone a fide et a sacramentis ecclesie plurimos avertisset..."; blz. 3: "...heresiarche Tanchelmi venenosus sermo infecerat et a fide plurimos averterat..."

⁶⁴) Uitg. P.J. GOETSCHALCKX, blz. 1: "...consilio domni Burchardi..."; blz. 3: "...nostro consilio..."

⁶⁵) *Ibidem*, blz. 3: "...et totius populi assensu..."

⁶⁶) Uitg. P.J. GOETSCHALCKX, blz. 10: "...per dominum Nortbertum, summe religionis et eiusdem vite professionis virum, ad se vocaverunt..."

⁶⁷) *Ibidem*, blz. 10: "...ut commissum sibi onus humero mutue fraternitatis secum portarent... Ut autem eos, pondus diei et estus secum portantes..."

genoemd, maar het vermelden van de nood aan een degelijke zielzorg te Antwerpen ligt in dezelfde lijn. Ook bisschop Nicolaas vermeldt in 1148 Tanchelm niet meer maar zegt wel dat “heer Norbert, een zeer achtenswaardig man en de vrome stichter van de premonstratenzerorde, door de Geest des Heren geleid naar Antwerpen kwam en velen die in de kolk van het ongeloof waren weggezonken, tot de kust van het ware geloof terugvoerde met het sleepnet van het woord Gods⁶⁸⁾”. Deze poëtische omschrijving stamt vanzelfsprekend niet meer uit een eersterangsbron⁶⁹⁾, maar nog steeds blijven de gegevens uit de echte oorkonde van 1124 onveranderd weergegeven. Voor het eerst wordt hier, in 1148, duidelijk gezegd dat Norbert enkele volgelingen in de Sint-Michielskerk plaatste⁷⁰⁾, wellicht ter aanvulling van de vier kanunniken die niet mee naar de Onze-Lieve-Vrouwekerk waren gegaan.

Ten slotte blijft een laatste oorkonde te vermelden, die tot op heden in de discussie omtrent Tanchelm nog steeds niet aan bod is gekomen, namelijk de oorkonde van de elect van Utrecht voor de abdij van Middelburg van juni 1271⁷¹⁾. Weliswaar gaat het hier om een dertiende-eeuwse tekst over Tanchelm, waarvan bovendien de betrouwbaarheid niet verzekerd is, maar in het beste geval kan hij aantonen dat de ketterij ook in de streek van Middelburg een tijdlang heeft voortgeleefd.

Wanneer de activiteit van Norbert te Antwerpen en de omstandigheden van de stichting van Sint-Michiels, ondanks de beschikbare oorkonden, zozeer in het vage blijven, dan is dat te wijten aan het vrijwel volledig ontbreken van verhalende bronnen daarover.

Natuurlijk bezit men de *Vitae Norberti*, waar, zoals gezegd, de passage over Antwerpen op een chronologisch onjuiste plaats werd ingeschoven, nl. na de Romereis van 1125-1126. Toch moet deze interpolatie reeds zeer vroeg zijn gebeurd, vermits alle bekende handschriften

⁶⁸⁾ *Ibidem*, blz. 15: “...domnus Norbertus, bone estimationis vir, Premonstratensis ordinis, secundum beati Augustini regulam pius institutor, dominico actus Spiritu in Antwerpensem burgum devenit ac plures, infidelitatis gurgite mersos, sagena verbi Dei ad litora sane fidei perduxit...”.

⁶⁹⁾ Zij werd opgesteld op grond van de twee door de premonstratenzers herschreven oorkonden van 1124, aldus E. VAN MINGROOT, *a.c.*, blz. 62-63.

⁷⁰⁾ Uitg. P.J. GOETSCHALCKX, blz. 15: “...quosdam vero religionis ab eo ordinate exequutores sub optione canonicorum et totius populi assensu, ordinante prefato episcopo, in ecclesia sancti Michaelis collocavit.”

⁷¹⁾ Daarover reeds W.M. GRAUWEN, *Enkele notities betreffende Tanchelm en de ketterijen in het begin van de 12de eeuw*, in *Anal. Praem.*, 1980, LVI, nr. 1-2, blz. 90.

haar op dezelfde plaats vertonen. Het is dus best mogelijk dat de eerste auteur zelf zich in de chronologie vergiste en ten onrechte meende dat Norbert pas na zijn Romereis van 1125-1126 te Antwerpen had gewerkt. Misschien ook heeft hij te laat gemerkt dat hij deze episode vergeten had en opgezien tegen de moeite een groot gedeelte van zijn tekst weg te schrappen.

De *Vita A* geeft, zoals steeds, een vrij bondige tekst, die in grote lijnen overeenkomt met het verhaal van de oorkonden⁷²). Enkel wordt Tanchelm in de zwartste kleuren afgeschilderd en in tegenstelling geplaatst tot de vrome predikant Norbert⁷³). Vanzelfsprekend gaat het hier niet om een ooggetuigeverslag, maar om de weergave van datgene wat ongeveer veertig jaar na de feiten over Tanchelm werd verteld. Vandaar dat ook Norberts rol even vaag blijft als in de oorkonden. Er wordt enkel meegedeeld dat de twaalf Antwerpse geestelijken hun kerk, met enkele inkomsten, door bemiddeling van hun bisschop, aan Norbert aanboden en dat deze laatste het aanbod aanvaardde. Over Norbert treedt hier geen enkel nieuw feit aan het licht.

De *Vita B* voegt aan de *Vita A* drie passages toe, die blijkbaar tot doel hebben de toestand nog wat zwarter af te schilderen⁷⁴). In de eerste toevoeging wordt meegedeeld dat er te Antwerpen slechts één priester was; een gegeven dat rechtstreeks of onrechtstreeks uit de oorkonde van Burchard van 1114-1119 kan stammen. Van deze priester wordt gezegd dat hij zijn werk niet aankon vanwege de overbevolking en de eigen zorgeloosheid. Hij had het vertrouwen van zijn volk verloren omdat hij openlijk in concubinaat leefde met een nicht of een verwante in de derde graad⁷⁵). Deze beschuldiging aan het adres van de Antwerpse pastoor komt enkel in de *Vita B* voor en kan dan ook best bedoeld zijn om de toestand te Antwerpen nog wat dramatischer voor te stellen. Dezelfde bedoeling gaf wellicht aanleiding tot de tweede toevoeging waarin gesteld wordt dat de Antwerpse bevolking sedert lange tijd de waarheid niet meer had horen verkondigen⁷⁶). De derde tenslotte biedt een duidelijke uitbreiding van wat de *Vita A* over de volgelingen van Tanchelm

⁷²) *Vita A*, blz. 690-691.

⁷³) *Vita A*, blz. 691: "Sicque factum est, ut gentem illam, quam seductor ille pessimus fraudulentè seduxerat, pius praedicator Norbertus per se et per suos ad viam veritatis et iustitiae reduceret."

⁷⁴) *Vita B*, blz. 831A-D, nr. 79-80.

⁷⁵) *Vita B*, blz. 831A, nr. 79.

⁷⁶) *Vita B*, blz. 831B, nr. 79.

weet te melden. Alle verwijten van de *Vita A* worden overgenomen, maar wanneer deze laatste tekst meldt dat Tanchelms volgelingen "zich nog aan allerhande andere schandelijke en afschuwelijke heiligschennissen vrijwillig schuldig maakten⁷⁷⁾", dan weet de auteur van *Vita B* die vage beschuldiging in te vullen door mee te delen dat Tanchelm de dochters verleidde in het bijzijn van hun moeders; de echtgenoten onder het oog van hun mannen. Dit noemde hij een geestelijk werk en het ging zover dat de vrouwen die voor deze onnoemelijke promiscuïteit niet werden uitgekozen, zich ongelukkig achtten⁷⁸⁾.

Hier wordt Tanchelm voor het eerst voluit tot een libertijn gemaakt. De Utrechtse brief wees reeds enigszins in die richting, hoewel daar Tanchelms omgang met vrouwen toch wordt beschreven als een middel om haar mannen voor zijn leer te winnen⁷⁹⁾.

Aangezien de vermelding in de brief van Utrecht en in de beide *Vitae Norberti* dat de aanhangers van Tanchelm zijn badwater dronken en het als relik bewaarden⁸⁰⁾, nog steeds tot de verbeelding blijft spreken⁸¹⁾, moge hier een interpretatie worden toegevoegd, die o. i. het meest kans maakt de juiste te zijn. In de middeleeuwen bestond een zeer verspreide gewoonte om relieken af te wassen en dat water te drinken als heilmiddel⁸²⁾. Evenzo werd het water van de tweede of derde ablutie na de nut-

⁷⁷⁾ *Vita A*, blz. 691.

⁷⁸⁾ *Vita B*, blz. 831B, nr. 79.

⁷⁹⁾ Uitg. P. FRÉDÉRICQ, *Corpus documentorum inquisitionis haereticæ pravitatis Neerlandicae*, Gent, 's-Gravenhage, 1889, blz. 16; uitg. S. MULLER en A.C. BOUMAN, *Oorkondenboek van het Sticht Utrecht tot 1301*, Utrecht, 1920, blz. 261: "...quarum familiaritatibus et secreta colloquutione et privato accubitu libentissime utebatur..."

⁸⁰⁾ Brief Utrecht, uitg. P. FRÉDÉRICQ, dl. I, blz. 16; uitg. S. MULLER en A.C. BOUMAN, dl. I, blz. 296: "In qua praesumptione adeo illusit, ut quidam in eo divinitatem venerantur, in tantum ut balnei sui aquam potandam stultissimo populo pro benedictione dividerent velut sacratius et efficacius sacramentum profuturum saluti corporis et animae."; *Vita A*, blz. 691: "Res mira et stupenda! balneum eius bibebant et reliquiarum loco asportantes, recondebant,..."; *Vita B*, blz. 831B, nr. 79: "Balneum suum bibebant et reliquiarum loco asportantes, recondebant." Het "suum" in plaats van "eius" is een normaal idioom van het middeleeuws Latijn, waarin de regels van het reflexivum uit het klassiek Latijn worden verwaarloosd.

⁸¹⁾ Zie L. MILIS, in *Trajecta*, 1992, I, nr. 1, blz. 96, die in zijn bespreking van de vertaling van *Vita B* blijkbaar van mening is dat deze zin had moeten vertaald worden als: "Zij brachten een heildronk uit". Uiteraard was deze interpretatie ons niet onbekend, maar we volgen ze niet, en een dergelijke vertaling als zekerheid voorstellen, lijkt ons ontoelaatbaar.

⁸²⁾ Zie o. m. S. Dominici Sorani abbatis *vita et miracula*, in *Anal. Boll.*, 1882, I, blz. 287 en 300; *Vita Frederici episcopi Leodiensis*, MGH., SS., 12, blz. 507/508; H. PLATTELL in L. TRENARD, *Histoire de Lille*, dl. 1: *Des origines à l'avènement de Charles Quint*, Rijsel, 1970, blz. 410 (zonder verwijzingen).

tiging als geneesmiddel aangewend, alsook het water waarin de priester de handen had gewassen na de H. Mis⁸³). De middeleeuwers waren daarbij niet vies gevallen. Zij vermengden het stof of het zand van de graf-tomben der heiligen met water en dronken dat mengsel⁸⁴). In dit perspectief gezien wordt het dan minder ongehoord dat men de aanhangers van Tanchelm zulke bestaande praktijken verweet en dat men daarbij aan een echt drinken van badwater dacht. De bedoeling van deze polemische teksten is juist in het licht te stellen dat de opgezweepte aanhangers van Tanchelm hem gedurende zijn leven als een heilige beschouwden en daarom reeds de bestaande bijgelovige praktijken op hem toepasten. De oudste bron daarover, nl. de brief van de Utrechtse kanunniken geeft trouwens uitdrukkelijk deze verklaring⁸⁵) en er is geen reden om een andere te zoeken. Deze interpretatie lijkt ons trouwens beter te passen in de middeleeuwse mentaliteit dan te denken aan een heildronk die Tanchelms aanhangers op hem zouden hebben uitgebracht en waarvan diens vijanden daarna een drinken van zijn badwater zouden hebben gemaakt.

Behalve het gegeven dat er oorspronkelijk te Antwerpen slechts één priester was voor de zielzorg, dat betreffende de periode vóór 1114-1119 juist schijnt te zijn, weet de auteur van *Vita B* dus blijkbaar niets waardevols aan de *Vita A* toe te voegen. Hij meent integendeel nog een grote stap verder te moeten gaan in de wit-zwart-techniek, wat typisch is voor de amplificatiemethode die hij voortdurend toepast.

Voor het overige wordt Norbert in de *Vitae* nooit uitdrukkelijk als bestrijder van ketterijen getekend. Wel worden enkele vage uitdrukkingen op hem toegepast, nl. dat hij streng was voor de vijanden van de Kerk⁸⁶), en dat hij velen van hun dwaling terugriep⁸⁷), doch dat alles in

⁸³) Daarover o.m. de aangehaalde teksten uit de *S. Dominici Sorani abbatis vita et miracula*, en A. FRANZ, *Die Messe im deutschen Mittelalter*, Freiburg i.B., 1902, blz. 108-113, alsook P. BROWE, *Die eucharistischen Wunder des Mittelalters*, Breslau, 1938, blz. 61-63. Hiermee enigszins vergelijkbaar is het wonderverhaal uit de *Vitae Norberti*, waarin Norbert te Würzburg op Pasen, 11 april 1126, een blinde vrouw genas door na de nutting van het H. Bloed over haar ogen te blazen, zie *Vita A*, blz. 690; *Vita B*, blz. 830C, nr. 76.

⁸⁴) Dit wordt zeer typisch uitgedrukt in de *Vita Frederici episcopi Leodiensis*, MGH., SS., 12, blz. 507/508: "Vas ibi positum stabat, in quo de terra sepulchri eius aqua permixta erat; ad quod illa, plus sanitatem sitiens quam aquam, accessit et bibit. Mira velocitas! Mox ut bibit, sanata convaluit, gratias egit."

⁸⁵) Zie noot 80.

⁸⁶) *Vita A*, blz. 676; *Vita B*, blz. 817B, nr. 29: "...severus contra ecclesiae hostes...".

⁸⁷) *Vita B*, blz. 817B, nr. 29: "...multos ab errore revocabat...". Evenzo in de *Continuatio Praemonstratensis*, MGH., SS., 6, blz. 448: "...multos ab errore convertit."

het kader van een deugdencataloog en dus vrijwel onbruikbaar. Eveneens vindt men in de *Vita A* dat Norbert de eenheid van de H. Kerk bewaarde en alle rustverstoorders en schismatieken vervolgde en verachtte⁸⁸), doch ook hier gaat het om een deugdencataloog van Norbert als aartsbisschop en de uitdrukkingen verwijzen dus niet naar ketterijen uit zijn predikantentijd, maar wel naar zijn strijd tegen Petrus Leonis in het schisma van 1130.

Enkel Anselm van Havelberg beweerde dat Norbert van paus Gelasius II (1118-1119) de toelating kreeg tot prediken omwille van de vele dwaalleren en schisma's die toentertijd in de Kerk bestonden⁸⁹). Hier wordt uiteraard de toelating bedoeld die Norbert te Saint-Gilles-du-Gard kreeg in november 1118. Anselm van Havelberg, die zeker geen pessimistische geschiedenisvisie voorstond, schijnt hier toch, zoals zovele van zijn tijdgenoten, van mening te zijn dat het begin van de 12de eeuw gekenmerkt werd door leerstellige verwarring. Nu behoort het aanklagen van de eigen tijd tot de meest voorkomende gemeenplaatsen in de middeleeuwse en latere moraliserende literatuur⁹⁰). Toch mag men aannemen dat er, volgens hedendaagse normen gemeten, toen een groot gebrek aan prediking en onderricht bestond, niet alleen te Antwerpen, maar in de hele toenmalige christenheid. Vandaar dan ook een uitzonderlijke belangstelling voor de predikanten bij de bevolking die nauwelijks in staat was het onderscheid te maken tussen rechtgelovige en afwijkende verkondiging. Vandaar ook het gemakkelijk succes van dwaalleren hoewel hun numerieke aanhang in het begin van de twaalfde eeuw beperkt bleef. Vandaar ten slotte bij de geestelijken een gevaar voor ketterjacht, waarvan men sporen terugvindt in de lotgevallen van Norbert, Rupert van Deutz, Anselm van Laon en Abaelard.

Deze omstandigheden kunnen een verklaring bieden voor het relatieve succes van Tanchelm en voor de paniecreactie bij de hiërarchie die

⁸⁸) *Vita A*, blz. 700.

⁸⁹) *Dialogi*, P.L., 188, kol. 1155: "Surrexit in eadem (canonica) professione, et in apostolicae vitae imitatione quidam presbyter religiosus, nomine Norbertus, tempore papae Gelasii, qui propter suam religionem et multas enormitates et schismata quae tunc fiebant in Occidentali Ecclesia, a Romano pontifice Gelasio litteras et auctoritatem praedicandi accepit." Zie over deze tekst, geschreven in 1149-1150, W.M. GRAUWEN, *Norbertus, aartsbisschop van Maagdenburg, 1126-1134*, Brussel, 1978, blz. 7-10.

⁹⁰) Daarover W.M. GRAUWEN, *Enkele notities betreffende Tanchelm en de ketterijen in het begin van de 12de eeuw*, in *Anal. Praem.*, 1980, LVI, nr. 1-2, blz. 89 en noot 13.

leidde tot een extreme, bijna potsierlijke lastercampagne⁹¹). De stelling dat Tanchelm alleen maar Gregoriaan was en nooit ketter zou zijn geworden lijkt hyperkritisch en gaat in tegen alle bronnen. Wel kan men, zonder alle bronnen globaal uit te schakelen, aannemen dat het Tanchelmisme één van de vele kleine ketterijen uit die tijd is geweest en dat zowel Burchard en Norbert alsook de enkele hervormingsgezinde kanunniken van Sint-Michiels daarin een gedroomde aanleiding hebben gezien voor de reorganisatie van het kerkelijk leven te Antwerpen en meer speciaal voor de regularisering van het Sint-Michielskapittel.

Zoals vaak voor een regularisering de slechte materiële of geestelijke toestand van een instelling als argument wordt ingeroepen, — denken we maar aan het Onze-Lieve-Vrouwkapittel te Maagdenburg in 1129⁹²) —, zo wordt hier het Tanchelmisme aangewezen als oorzaak van het verval dat een ingrijpende hervorming noodzakelijk maakte. Hieruit mag men wellicht niet besluiten dat het Tanchelmisme enkel maar een voorwendsel of een drogreden bood, maar wel dat het gevaar van deze ketterij in 1124 waarschijnlijk werd overdreven om des te gemakkelijker de gewenste hervorming te kunnen doorvoeren.

Besluit:

Een kritische lezing van de bronnen, zowel archivalische als verhalende, laat niet toe Norberts komst naar Antwerpen te beschrijven als een glorierijke prediktocht tegen het Tanchelmisme. De eigenlijke bedoeling, van Norbert zowel als van de kanunniken die hem naar Antwerpen uitnodigden en wellicht ook van Burchard van Kamerijk, was de regularisering van het Sint-Michielskapittel door de premonstratenzers. Daartegen bestond blijkbaar heel wat weerstand binnen de gemeenschap zodat slechts één derde van de kanunniken met de hervorming akkoord ging, terwijl tweederde zich bij de Onze-Lieve-Vrouwekerk ging vestigen. Bijkomende redenen voor deze reorganisatie waren de gevolgen van de ketterij van Tanchelm, die in de bronnen wellicht worden overdreven, en anderzijds de gunstiger ligging van de Onze-Lieve-Vrouwekerk in het nieuwe stadscentrum.

⁹¹) Het meest ongeloofwaardige verwijt is zeker dat uit de *Vita B*, blz. 831B, nr. 79, omtrent de publieke verleiding van vrouwen, aangezien zulke houding van Tanchelm door het gewone volk zeker niet als “opus spirituale” zou worden aanvaard. Het oorspronkelijk verwijt was ongetwijfeld een verleiden tot de dwaalleer. De auteur van *Vita B* kon daaraan een meer bezwarende betekenis geven aangezien ook het Latijnse woord “seducere” in beide betekenissen wordt gebruikt.

⁹²) Daarover W.M. GRAUWEN, *Norbertus...*, blz. 263-292.

Norberts rol bij dit alles was die van een voorvechter van de regularisering, geruggesteund door zijn jeugdvriend Burchard, en gevolgd door vier van de twaalf seculiere kanunniken. Hoogstwaarschijnlijk heeft hij te Antwerpen gepredikt, zoals op vele plaatsen, maar men zal dienen op te merken dat zijn rol als predikant tegen het Tanchelmisme in de oorkonden totaal wordt verzwegen en ook in de *Vitae Norberti* amper aan bod komt. Pas in de latere literatuur heeft men ten onrechte die functie op het voorplan gehaald om Norbert het imago te geven van een bestrijder van de ketterij en een verdediger van de eucharistie.

Mankevosstraat 71
B-1860 Meise

W.M. GRAUWEN, O. Praem.